

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Het levenswerk van een radicale vernieuwer: De maatschappijtheorie van Niklas Luhmann

Huysmans, F.

Published in:
De Academische Boekengids

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):
Huysmans, F. (2009). Het levenswerk van een radicale vernieuwer: De maatschappijtheorie van Niklas Luhmann. *De Academische Boekengids*, 75, 13-18.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Het levenswerk van een radicale vernieuwer

De maatschappijtheorie van Niklas Luhmann

Socioloog Niklas Luhmann oefende grote invloed uit op de geestes- en sociale wetenschappen in het Duitse taalgebied. Over moraal en ethiek, kunst en literatuur, en kennissociologie. **door Frank Huysmans**

S TELT

u zich voor, u bent gezagsdrager en hebt de leider van een terroristische organisatie in handen gekregen. Als u hem zou folteren, zou u het leven kunnen redden van tientallen, honderden, misschien wel duizenden mensen. Zou u het doen? Om de casus nog wat te zwaren, gaan we ervan uit dat de terroristen een atoombom hebben. Zou u gaan folteren?

Hypothetisch is dit voorbeeld sinds 'Guantánamo' en de geheime doorvoerhavens in Europa en elders niet meer. De begin dit jaar afgezwaaide Amerikaanse president vond folteren gerechtvaardigd ter bescherming van de *homeland security*. Zijn opvolger was koud een dag in functie toen hij een streep haalde door dit beleid.

Het opgeworpen dilemma stamt echter uit 1993 en vormt het begin van een essay getiteld 'Zijn er in onze maatschappij nog onmisbare normen?', van de Duitse socioloog Niklas Luhmann. Hebben sociologen dan het antwoord paraat – kan de sociologie bepalen wat juridisch en moreel door de beugel kan? Dat niet, zegt Luhmann, maar ze kan het probleem wel verduidelijken. Bij normen gaat het namelijk om het op zichzelf toepassen van de onderscheiding rechtmatigheid/onrechtmatig-

heid. Kan het rechtmatig zijn om onrechtmatig te handelen, en omgekeerd? Hoe gaat de samenleving met zulke paradoxen om?

Het essay in kwestie is opgenomen in een van de drie vorig jaar verschenen bundelingen van Luhmanns werk rond moraal, kunst en kennissociologie. Guantánamo geeft al aan dat Luhmanns denken tien jaar na zijn dood niets aan relevantie heeft ingeboet. Waaruit bestaat dat denken dan en wie was de persoon die het in de wereld heeft gezet?

Niklas Luhmann wilde al het sociale kunnen behandelen en beschrijven. Dat was zijn levenswerk: het construeren en toepassen van zijn maatschappijtheorie. 'Bij mijn aantreden in de in 1969 gestichte faculteit voor sociologie van de universiteit Bielefeld [luidde mijn] project [...]: maatschappijtheorie; looptijd: dertig jaar; kosten: geen. De moeilijkheden van het project waren wat de looptijd betreft realistisch ingeschat', leest men in het voorwoord van zijn magnum opus *Die Gesellschaft der Gesellschaft* uit 1997. Maar eigenlijk was dertig jaar achteraf gezien nog te weinig. Na Luhmanns dood in 1998 bleken er nog enkele onvoltooide monografieën over politiek, religie en opvoeding op de plank te liggen. Het tekent de ambitie, productiviteit en werkwijze van deze theoretische socioloog. Het aanvankelijk als één flinke pil gedachte werk groeide uit tot een reeks teksten die sinds 2002 als tien banden in cassette kan worden aangeschaft.

En dat is niet het enige. Naast zes opstelbundels onder de titel *Soziologische Aufklärung* en vier delen *Gesellschaftsstruktur und Semantik* verschenen nog diverse voorstudies voor het hoofdwerk, enkele monografieën en talloze bijdragen aan tijdschriften en

SCHRIFTEN ZU KUNST UND LITERATUR

door Niklas Luhmann. (Redactie en nawoord door Niels Werber.) Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft. Frankfurt 2008. 490 pag. € 21,25

DIE MORAL DER GESELLSCHAFT

door Niklas Luhmann. (Redactie en nawoord door Detlef Horster.) Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft. Frankfurt 2008. 402 pag. € 18,60

IDEENEVOLUTION. BEITRÄGE ZUR WISSENSSOZIOLOGIE

door Niklas Luhmann. (Redactie door André Kieserling.) Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft. Frankfurt 2008. 258 pag. € 11,-

Niklas Luhmann. Bron: Suhrkamp Verlag.

bundels. Als deze kwantiteit nog niet indrukwekkend genoeg is, is het palet aan thema's en invalshoeken dat wel. Aan economie, recht, politiek, religie, kunst, massamedia, opvoeding, ecologie, liefde, gezin, tijd, vertrouwen, bestuur, management, sociaal protest en risico wijdde Luhmann boeken, bundels en bijdragen.

En passant reconstrueerde hij de sociologische hoofdvragen naar sociale differentiatie, ongelijkheid en vooruitgang. Steeds deed hij dat vanuit hetzelfde theoretische kader, waarvan de blauwdruk *Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie* in 1984 verscheen. Dat kader is een fascinerend maar niet eenvoudig te doorgronden bouwwerk met als belangrijkste ingrediënten de algemene systeemtheorie, het daaraan verwante logische en neurobiologische ('radicale') constructivisme, de fenomenologie en de sociologische systeemtheorie. De laatste werd gevestigd door de Amerikaan Talcott Parsons, bij wie Luhmann begin jaren zestig in Harvard studeerde. Parsons' theorie was de jonge Duitse socioloog uiteindelijk te star; hij sloeg een nieuwe weg in.

In het hart van Luhmanns theorie staan drie vormen van maatschappelijke differentiatie: de *segmentaire*, de *stratificatorische* en de *functionele*. De eenvoudigste vorm is de segmentaire differentiatie. Daarin is de samenleving opgedeeld in min of meer gelijkwaardige eenheden met een sterke lokale binding: families, stammen, clans en dorpen. De stratificatorische differentiatie – historisch gezien met de hoogculturen in Europa, Azië en Amerika de meest succesvolle – deelt de samenleving in ongelijke lagen (strata) in, zoals adel en volk in Europa en kasten in India. Het behoren tot de ene stand sluit het behoren tot de andere uit.

In Europa ontstond vanaf het einde van de zestiende eeuw geleidelijk aan een nieuwe differentiatievorm, de functionele, die de basis zou vormen voor de moderne samenleving. Verschillende gebieden verzelfstandigden zich ten opzichte van elkaar: de politiek, het recht, de religie, de wetenschap, de familie/privésfeer, de opvoeding en de economie. Als persoon word je door elk van deze maatschappelijke deelsystemen aangesproken. Voor de politiek ben je burger en kiezer, voor het recht

een natuurlijke persoon (die geacht wordt de wet te kennen), voor de religie een gelovige of ongelovige enzovoorts.

Deze diagnose noopt tot een op het eerste gezicht vreemde theoretische keuze. Niet mensen zijn de elementen van het sociale systeem, maar communicaties. Maatschappelijke deelsystemen als politiek, recht en wetenschap onderscheiden zich van elkaar door wat Luhmann de *Leitcode* of binaire codering noemt: een dominante onderscheiding die aan de communicatie ten grondslag ligt. Voor de politiek is dat bijvoorbeeld macht/onmacht (regering/oppositie), voor het rechtssysteem recht/onrecht, voor de economie betalen/niet betalen, voor de wetenschap waarheid/onwaarheid en voor de religie geloven/niet geloven. Afhankelijk van de dominante code behoort een communicatie tot het ene en niet het andere deelsysteem. ‘Maatschappij’ begrijpt Luhmann als het geheel van alle communicaties, waarbinnen steeds andere interne grenzen worden getrokken.

Luhmann werd geboren in 1927 in Lüneburg, een stadje in het noorden van Duitsland. Hij groeide op in een grootburgerlijk milieu; vader was eigenaar van een brouwerij. Zijn carrière

theorie voor de bestudering van de moderne samenleving vormde de motivatie voor Luhmanns carrièreswitch van jurist in het openbaar bestuur tot socioloog aan de universiteit.

In de jaren zestig werd hij assistent van de socioloog Helmut Schelsky aan een dependance van de universiteit van Münster in Dortmund. Na een academische bliksemstart – in 1966 promoveerde Luhmann en kreeg hij doceerrecht – werd hij in 1968 benoemd tot hoogleraar aan de nieuwe faculteit voor sociologie van de universiteit Bielefeld. Daar zou hij tot zijn emeritaat in 1993 blijven werken. In 1977 stierf Luhmanns echtgenote Ursula von Walter, met wie hij sinds 1960 getrouwd was. Hij bleef achter met drie kinderen. Luhmann zelf overleed in november 1998 aan een nooit helemaal opgehelderde bloedziekte in het plaatsje Oerlinghausen, niet ver van Bielefeld.

Zoals zovele jongens van zijn jaargang werd hij in de laatste twee jaar van de Tweede Wereldoorlog onder de wapenen geroepen om voor de nazi’s te redden wat er nog te redden was. Als helper bij het luchtafweergeschut raakte hij in 1945 in Amerikaanse krijgsgevangenschap in Baden-Württemberg en later in de buurt van Marseille. Over deze ervaringen heeft hij niet veel wil-

in Luhmanns gemoed hadden achtergelaten.

Uit verhalen van collega’s, medewerkers en studenten rijst het beeld op van een vriendelijke man, nooit te beroerd om op vragen rond zijn theorie in te gaan en deze *to the point* te beantwoorden. Toch stond hij niet bepaald open voor persoonlijke aangelegenheden – ‘vriendelijke afstandelijkheid’ lijkt hem nog het best te typeren. Daarnaast beantwoordde Luhmann aan het stereotype van de ietwat wereldvreemde studeerkamergeleerde, die zich achter het stuur van zijn auto verwondert over wat er om hem heen allemaal gebeurt – en onder hem: ooit viel op zijn dagelijkse rit naar de universiteit de bodem van zijn Franse roestbak op de snelweg. Luhmann schafte een nieuwe auto aan van een als degelijk bekendstaand Zweeds merk.

Het echt vernieuwende en moderne van Luhmanns theorie school hem niet zozeer in zijn maatschappijdiagnoses als wel in zijn uitstapjes in de logica. De traditionele logica daagde hij uit door zelfreferentie als uitgangspunt te nemen. Dit draait erop uit dat een theorie zichzelf als object in zichzelf moet inbouwen. Anders gezegd: in een universele theorie komt die theorie zelf voor, als in het Droste-effect.

Luhmann stelde hierover: ‘Er is een onderscheid tussen theorieën die asymmetrisch en theorieën die circulair van aard zijn. Een universele theorie beziet haar objecten binnen een zelfreferentieel kader. Ik denk dat [...] het insluiten van de observator en de observatie-instrumenten in het geobserveerde zelf een specifieke eigenschap van universele theorieën is die men in de oudeuropese traditie niet heeft gezien. [...] Ik zeg: de klassieke logica of de klassieke ontologie hebben altijd een externe observator verondersteld [...] maar ze hebben daarbij niet bedacht dat deze observator, om de werkelijkheid te kunnen observeren, ook zichzelf moet observeren.’

Luhmanns theoretische bouwwerk is in zijn complexiteit tamelijk hermisch. Ofwel je gaat zijn bouwwerk binnen, je maakt je de terminologie eigen,

‘Voor de politiek ben je burger en kiezer, voor het recht een natuurlijke persoon, voor de religie een gelovige of ongelovige.’

speelde zich aanvankelijk af in zijn geboortestad, in het openbaar bestuur van de deelstaat Nedersaksen. Als juridisch medewerker van de regering van die deelstaat begon hij zich te interesseren voor de (rechts)sociologie. Een studieverlof bracht hem tot in Harvard, waar hij studeerde bij Parsons, met wie hij de fascinatie deelde voor een theoretisch raamwerk waarmee je alle sociale verschijnselen in kaart kunt brengen. Het verder brengen van Parsons’

len loslaten, wel dat hij bij verhoren door de Amerikanen bij wijlen niet zachtzinnig is behandeld. In een radio-interview merkte hij met karakteristieke droogte op: ‘Er werd geslagen. Ik bijvoorbeeld, en zo iets was toch helemaal niet de bedoeling in de Geneefse Conventie.’ De aanvankelijke keuze voor een studie rechten volgde uit de behoefte de sporen te wissen die de chaos en het onrecht van de laatste oorlogsjaren en de krijgsgevangenschap

leert systeemtheoretisch observeren en ziet de sociale werkelijkheid op een geheel nieuwe manier; ofwel je blijft buiten en schampert wat over de ondoordringelijke terminologie van de systeemtheoretici. Een derde weg – stukjes Luhmann inbouwen in je eigen theorie – gaat eigenlijk niet. Zijn kenntheoretische uitgangspunten zijn daarvoor doorgaans te afwijkend van wat er elders in de sociale wetenschappen te koop is.

Aan het toch al imposante oeuvre zijn door uitgeverij Suhrkamp tien jaar na Luhmanns dood bundels toegevoegd van artikelen rond drie thema's: moraal, kunst/literatuur en kennisociologie/ideeëngeschiedenis. Zeer verspreid gepubliceerde en enkele niet eerder gepubliceerde stukken zijn daarin bij-

formulering van partijprogramma's [...] schijnt het daarentegen onontbeerlijk te zijn. Het neemt [...] de plaats in van een feitelijke analyse van de maatschappelijke situatie waarmee de politiek geconfronteerd wordt.' Die kan onze premier in zijn zak steken. Sowieso is deze bundel *Pflichtlektüre* voor iedereen die de hedendaagse Nederlandse worsteling met normen en waarden wil begrijpen.

Luhmanns antwoord op het foltervraagstuk is er dus geen in termen van 'het mag wel' of 'het mag niet', ook niet een van 'onder deze voorwaarden zou het mogen'. Zijn *soziologische Aufklärung* bestaat eruit te laten zien dat de moderne samenleving ergens wel aanvoelt dat de vaste grond voor normen en waarden er niet is. Als die samenleving eerst maar leert zien dat dit zo

Veel van wat kunst te zeggen heeft, gaat via directe waarneming – zeker in de beeldende kunst, maar bijvoorbeeld ook in poëzie. Wel wordt er natuurlijk veel omheen gecommuniceerd; denk aan portfolio's, kunstmarketing, recensies en dergelijke. Luhmann meent dat het kunstwerk zelf uitsluitend als doel heeft te communiceren: 'alles wat "kunstmatig" wordt geproduceerd, provoceert bij degene die het waarneemt de vraag: waarom?'. Wat probeert de kunstenaar mij met dit werk te vertellen? Dat de kunstenaar dat zelf vaak niet weet – en als deze het wel weet, dan pas nadat het werk is voltooid – doet daar niets aan af.

De verzelfstandiging ('Ausdifferenzierung') van het kunststelsel en het ontdekken van de eigen autonomie lokaliseert Luhmann in de tweede helft van de achttiende eeuw. In die periode maakte de kunst zich los van haar religieuze wortels en van de patronage; men ging toen ook van 'de schone kunsten' spreken. Luhmann vermoedt dat de eenheidsnaam 'kunst' voor een zo heterogene verzameling uitdrukkingvormen als architectuur, schilderkunst, literatuur en muziek – om nog maar te zwijgen van de vele vormen en stromingen daarbinnen – samenhangt met de late verzelfstandiging van dit maatschappelijke deelsysteem. Die was min of meer een reactie op de verzelfstandiging van de andere subsystemen, zoals politiek, economie en recht. Daardoor zag de kunst zich min of meer gedwongen zichzelf een plek te geven. Tegelijk is van alle deelsystemen de kunst degene die het sterkst haar autonomie claimt, met haar *l'art pour l'art*, een slogan die aan het begin van de negentiende eeuw opgeld deed en in Nederland tot op de dag van vandaag doorklinkt in het fameuze dictum van Johan Thorbecke dat de overheid geen oordelaar is van de kunst.

Min of meer als bijproduct van de maatschappijtheorie verschenen in de periode 1980-1995 vier opstelbundels *Gesellschaftsstruktur und Semantik* en de monografie *Liebe als Passion*. Het betreft Luhmanns variant op de traditie van de kennisociologie die ervan

'In ongeveer al zijn boeken voelde Luhmann de behoefte om aan te geven waarom Habermas het bij het verkeerde eind heeft.'

eengebracht en in logische of chronologische volgorde geplaatst, voorzien van een inleiding en redactionele verantwoording.

Vanuit Nederlands gezichtspunt is de spannendste van de drie de bundel over moraal, ethiek en normen in sociologisch (dus niet filosofisch!) perspectief, getiteld *Die Moral der Gesellschaft*. Waarom heeft een samenleving normen nodig?, vraagt Luhmann zich af. En zijn er in onze samenleving nog fundamentele normen, normen dus die zelf geen onderbouwing behoeven? Met het Guantánamo-dilemma probeert hij duidelijk te maken dat het zoeken naar vaste grond voor normen, zoals in het natuurrecht, uiteindelijk berust op het verhullen van een onderliggende paradox. Hetzelfde geldt voor de 'waarden' die in de moderne samenleving in zwang komen.

Een tikje sarcastisch merkt Luhmann op: 'In de filosofie is het begrip [waarde] inmiddels uit de mode geraakt. Voor de

is en hoe dat komt – omdat er een paradox achter schuilt (de op zichzelf toegepaste onderscheiding rechtmatigheid/onrechtmatigheid) – is misschien de basis gelegd voor een adequate oplossing van het probleem.

Over kunst als maatschappelijk deelsysteem verscheen van Luhmann in 1995 *Die Kunst der Gesellschaft*. Van al zijn studies is dit misschien wel de meest abstracte. Kunst laat zich maar moeilijk inpassen in Luhmanns theorie; communicatie is daarin immers het centrale sociale proces. Bij kunst draait evenwel veel om de waarneming, en die is intrinsiek niet communiceerbaar. Om dit probleem op te lossen, schreef Luhmann een flink aantal voorstudies en essays die het veld voorzichtig aftasten. Twintig van deze bijdragen waarin de kunst naar haar maatschappelijke functie(s) wordt bevraagd, zijn nu gebundeld in *Schriften zu Kunst und Literatur*.

Zonder titel (1986) van Frederick Bunsen, met wie Luhmann nauw heeft samengewerkt. Met dank aan de kunstenaar.

uitgaat dat de verdeling van kennis samenhangt met de sociale laag (klasse, stand). Luhmanns kennissociologie breidt deze traditie in twee richtingen uit. Ten eerste is niet zozeer kennis maar semantiek van belang in de communicatie. De richtinggevende onderscheidingen in de communicatie bepalen hoe men de werkelijkheid ziet en daarmee welke kennis men daaraan ontleent. Ten tweede dynamiseert Luhmann het perspectief door de ontwikkeling van de semantiek te koppelen aan een verandering in de maatschappelijke structuren. Het evolutietheoretische idee daarbij is dat sommige onderscheidingen in een veranderde maatschappelijke context betere 'overlevingskansen' hebben dan andere.

Als verlaat slotakkoord is nu de bundel *Ideevolution* verschenen. De titel geeft aan dat het in feite gaat om een sociologische variant op de *history of ideas*, die zich als discipline heeft zelfstandig op het grensvlak van de

geschiedwetenschap en filosofie. Het is van de drie besproken bundels de dunste en ook de minst interessante, want weinig inhoudelijk en erg op theorieconstructie gericht.

Interessant is wel de confrontatie van het concept 'evolutie' met rationaliteit en planning. De socioloog is sceptisch over al te veel sturingsoptimisme in de functioneel gedifferentieerde samenleving. Die samenlevingsvorm is zo complex dat elke 'interventie' veel ongecontroleerde neveneffecten kan oproepen. Het gewenste hoofdeffect kan wel optreden, maar zelfs dan moet men, als men eerlijk is, toegeven dat het onzeker is of de interventie daarvan wel de oorzaak was. Banken opkopen en geld injecteren in de economie om de gevolgen van de kredietcrisis te temperen zijn een actueel voorbeeld.

In de Duitse sociologie werd Luhmann in de ook daar woelige jaren zeventig in de reactionaire hoek gedrukt. Alles wat

naar 'systeem' rook, werd verdacht van het inperken van de vrijheid van het individu, van de kolonisering van diens leefwereld. Jürgen Habermas was in niet geringe mate hiervoor verantwoordelijk. Diens bevlogen kritische Frankfurter sociologie moest niets hebben van Luhmanns koele functionele analyse van de moderne samenleving. Dat Habermas' aanval (in de al in 1971 verschenen bundel *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie. Was leistet die Systemforschung?*) pijn heeft gedaan, is af te leiden uit de constatering dat Luhmann in ongeveer al zijn boeken, ook jaren later nog, de behoefte voelde om aan te geven waarin hij van Habermas afwijkt, waarom dat zo is en waarom Habermas het bij het verkeerde eind heeft.

Daarnaast was er aanvankelijk weinig begrip voor de kennistheoretische 'onderbouwing' van Luhmanns operationeel constructivisme, dat alles wat er is terugvoert op observaties in plaats van op een fundament. Niets is uit zichzelf, alles is er omdat het geobserveerd wordt. Of met het motto van *Die Gesellschaft der Gesellschaft*, een axioma uit Spinoza's *Ethica*: datgene wat niet uit iets anders kan worden begrepen, dient uit zichzelf te worden begrepen. Theorie is in Luhmanns ogen dan ook niet te toetsen op waarheidsgehalte. De waarde van een theorie is niet gelegen in hoe goed die theorie met de werkelijkheid correspondeert. Maar in wat dan wel? Luhmanns antwoord is zowel algemener als bescheidener. Een theorie is een complex geheel van met elkaar verband houdende onderscheidingen, complex genoeg om de werkelijkheid gedifferentieerd (!) te observeren. De waarde ervan is gelegen in wat men met behulp van die onderscheidingen te zien krijgt.

Tegenwoordig wordt Luhmanns werk in het Duitse taalgebied breed gelezen en benut, zowel in de sociologie als in aanpalende disciplines als communicatiewetenschap, politicologie, bestuurskunde en managementwetenschap. Maar ook op verderaf gelegen terreinen als (wetenschaps)filosofie, literatuur-

wetenschap, recht en pedagogiek hebben zijn geschriften veel weerklank gevonden. Opvallend is de welwillende receptie in zuidelijk Europa. Vooral in Italië (waar hij colleges gaf en ook een tijd aan zijn hoofdstudie heeft gewerkt) vond hij respons, maar ook in Portugal en Brazilië. In de Verenigde Staten zijn enkele van zijn werken, waaronder *Soziale Systeme* en de teksten over kunst en liefde, uitstekend vertaald en ingeleid. Dat heeft gevoerd tot een bescheiden receptie in het land van leermeester Parsons.

De Nederlandstalige oogst is bescheiden. Weliswaar zijn er uitstekende inleidingen in Luhmanns werk verschenen. De Leuvense socioloog Rudi Laermans publiceerde een inleiding onder de titel *Communicatie zonder mensen* (1999) en stelde een themanummer van het tijdschrift *Sociologie* samen (later in boekvorm gepubliceerd als *Sociale systemen bestaan*, 1997). In Nederland schreef Tannelie Blom een degelijke inleiding in Luhmanns werk

die als proefschrift werd verdedigd (*Complexiteit en contingentie*, 1997). De Nederlandse bestuurs- en organisatie-wetenschap maakte via Wil Martens in Nijmegen kennis met de sociologische systeemtheorie. In de Nederlandse rechtssociologie werd het sterk door Luhmann geïnspireerde werk van Gunther Teubner overgenomen.

Recent deed de Rotterdamse socioloog Willem Schinkel een duit in het zakje met zijn *Denken in een tijd van sociale hypochondrie* (2008), die in een 'erop en erover' Luhmanns theorie meteen achter zich probeert te laten. Toch valt het in vergelijking met Duitsland en Vlaanderen op hoe weinig 'irritatie' de sociologische systeemtheorie in Nederland heeft veroorzaakt. En dat is jammer. Alleen al het nationale normen- en waardendebat ('fatsoen moet je doen!') zou met de analyses in *Die Moral der Gesellschaft* de diepte en scherpte kunnen krijgen die het al veel te lang moet ontberen.

Frank Huysmans is senior onderzoeker media-gebruik en cultuurdeelname bij het Sociaal en Cultureel Planbureau en bijzonder hoogleraar bibliotheekwetenschap aan de Universiteit van Amsterdam.

Overige literatuur

- T. Blom. *Complexiteit en contingentie. Een kritische inleiding tot de sociologie van Niklas Luhmann*. Kok Agora. Kampen 1997.
- R. Laermans. *Communicatie zonder mensen. Een systeemtheoretische inleiding in de sociologie*. Boom. Amsterdam 1999.
- R. Laermans. *Sociale systemen bestaan. Een kennismaking met het werk van Niklas Luhmann*. Acco. Leuven/Amersfoort 1997.
- W. Schinkel. *Denken in een tijd van sociale hypochondrie. Aanzet tot een theorie voorbij de maatschappij* (tweede, verbeterde druk). Klement. Kampen 2008.